

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
Humanitāro zinātņu fakultāte
Baltu valodniecības katedra

UNIVERSITY OF LATVIA
Faculty of Humanities
Baltic Linguistics

BALTU FILOLOĢIJA

XVIII (1/2) 2009

Baltu valodniecības žurnāls

Journal of Baltic Linguistics

LU Akadēmiskais apgāds

PAR LATGALIEŠU RAKSTU JEB LITERĀRĀS VALODAS PAREIZRUNAS KOPŠANU

Aleksejs ANDRONOVŠ
Sanktpēterburgas Valsts universitāte

Lidija LEIKUMA
Latvijas Universitātes
Baltu valodniecības katedra

Latgaliešu rakstu jeb literārā valoda Latvijas Republikas 1999. gada „Valsts valodas likumā“ (VVL 1999) (3. pants, 4. apakšpunkts) formulēta kā vēsturiski izveidojies latviešu valodas paveids. Ikvienas tautas jebkura literārā valoda tāpat ir nacionālās valodas vēsturisks paveids. Valodniecībā termini „rakstu valoda“ un „literārā valoda“ bieži vien lietoti kā sinonīmi, lai arī pilnīgi vienādas izpratnes par tiem nav. Latgaliešu resp. Latgales latviešu rakstība pastāv vismaz kopš 18. gs. vidus. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā* (VPSV 2007: 204) latgaliešu rakstu valoda kvalificēta kā „daļēji kodificēts latviešu valodas reģionālais paveids“, kas tiek lietots „rakstveida saziņā, ieskaitot literatūru, un publiskajā runā“, un pret šādu formulējumu nav daudz ko iebilst. Tā kā termins „latgaliešu rakstu valoda“ mēdz mulsināt, tā vietā var lietot apzīmējumu „latgaliešu literārā valoda“. No otras puses, der zināt, ka vispārlietojamais latviešu nacionālās valodas paveids jeb t. s. latviešu literārā valoda vēl Jāņa Endzelīna darbos dēvēta par „rakstu valodu“. Par terminu „latgaliešu literārā valoda“ kā vienīgo korekto asi iestājās Antons Breidaks (1992). Plašāk citējams prasās būt valodnieka Valža Jura Zepa (2003: 60) viedoklis: „Latvijas teritorijā ir tikai viena latviešu valoda, ar diviem atšķirīgiem dialektiem – leļzemnieku un augšzemnieku. Atšķirība starp šiem dialektiem ir lielāka nekā starp, piemēram, dāņu un norvēģu vai čehu un slovāku valodu. Uz abu latviešu valodas dialektu bāzes ir izveidojušās attiecīgas literāras valodas, proti, leļzemnieku (ko parasti sauc par latviešu literāro valodu) un Latgales augšzemnieku (ko parasti sauc par latgaliešu literāro valodu). T. s. „latviešu literārajai valodai“ ir nesamērīgi lielāks svars visā valstī nekā „latgaliešu literārajai valodai“, kas vēsturiski saistīta ar Latgales apgabalu un katoļticību. .. Var rakstīt vai nu kādā rakstu valodā (un latviešiem tādas ir divas), vai arī izloksnē (un latviešiem tādu ir ļoti daudz).“

Latgaliešu literārajai valodai ir gan rakstu, gan runas forma. Kaut līdz šim vairāk tikusi kopta latgaliešu literārās valodas rakstu forma, tas nenozīmē, ka šai valodai literāras runas formas nav – vai gan citādi varētu runāt par latgaliešu rakstu valodas fonoloģisko sistēmu? (Sk. Noteikumi 2008: 17, 29, 35, 52 u. tml.) Tātad šās reģionālās, šaurāk lietotās valodas runas forma tāpat

būtu normējama un kopjama, kas vēstures gaitā arī ticis darīts. Tā piezīmes par zilbes izrunu, līdzskaņu mīkstuma norādes atrodamas jau pirmajā līdz mūsu dienām nonākušajā latgaliešu grāmatā – *Evangelia toto anno..* (1753):

Informatio de accentu.

Accentus gravis positus supra vocalem, denotat illam vocalem esse protrahendam, vg. Tāws Dāls & c. Omittitur tamen supra i ubi debet poni vg: it, atīt, cift, wins, dina & c. quia talis accentus supra i ponendus raro reperitur.

Accentus verò circumflexus denotat vocalem molliter exprimendam vg. dēwe, exprimitur ac fi diewe fed ufu & obfervatione plura addifcentur.

(ETA 2004: 111)

Informācija par akcentu.

Gravis [`] likts virs patskaņa, lai apzīmētu tā garumu, piem., *Tāws, Dāls*. Tomēr tas ne vienmēr likts uz *i*, kur to vajadzētu, piem., *it, atīt, cift, wins, dina, tādēļ*, ka tāds akcents uz *i* ir reti sastopams.

Cirkumflekss [^] virs patskaņa norāda, ka patskanis izrunājams mīksti, piem., *dēwe* jāizrunā kā *diewe*, bet nepieciešami pētījumi par tā lietojumu praksē.

(Tulkojums pārņemts no ETA 2004: 122.)

Runas normēšanas vajadzība aktualizējas, gan valodu aprakstot, gan to mācot vai raugot mācīties katram pašam. Par burtiem parasti nerunā atrauti no skaņām, un, apgūstot alfabētu (burtu sakārtojumu noteiktā secībā), lasītprasmi (burtu savstarpējo saistījumu rakstītā saprašānai), tiek noskaidrota ikviena burta izruna. Būtu labi, ja katrai fonēmai alfabētā atbilstu sava grafēma, tomēr ne latviešu literārās valodas, ne latgaliešu literārās valodas alfabēts nav vēlmais pilnības ideāls, tāpēc vairāku burtu pareizai izrunāšanai nākas pievērst īpašu uzmanību. Ne visas ortoēpijas normas ir skaidras latviešu literārajā valodā, ne visas – latgaliešu valodā, tāpēc VPSV teikto par daļēju kodifikāciju (sk. iepriekš) var, lai gan dažādā mērā, attiecināt uz abām latviešu literārajām valodām. Tā kā latviešu un latgaliešu (= Latgales latviešu) rakstu jeb literāro valodu patskaņi ir gan kvantitatīvi, gan kvalitatīvi dažādi, tāpat specifiska ir daudzu līdzskaņu izruna, piezīmes par skaņu izrunas īpatnībām, piemērotu diakritisko zīmju meklējumi latīņu alfabēta (gan gotiskā raksta, gan antīkvas) papildināšanai bijuši nepieciešami kopš agrīniem rakstu avotiem. Rūpes par pieraksta precizitāti tad arī būtu uzskatāmas par kādas valodas runas formas normēšanas un stabilizācijas sākumu. Pasaules valodu rakstīšanas sistēmas evolucionē no piktogrāfijas uz skanisko rakstību (fonogrāfiju), un skaniskās rakstības kvalitāte vērtējama pēc tās spējas iespējami adekvāti atspoguļot izrunu.

Teikto tiecāmies pierakstīt saskaņā ar izrunu, bet pareizi lasīt, tātad arī izrunāt, mācāmies, ievērojot attiecīgas valodas grafētiku un pieņemtos pareizrakstības nosacījumus. Gan latviešu koplietojamā, gan Latgales latviešu rakstība ir fonētiski morfoloģiska (citkārt teikts – etimoloģiska). Tas nozīmē, ka arī pēc grafētikas (burtu un to papildinājumu ar vajadzīgajām diakritiskajām zīmēm) sakārtošanas ne literārā runa, ne rakstība vēl var nebūt korekta, jo ir jāzina attiecīgās valodas ortogrāfija. Tā, teiksim, [c] vārda beigās runā ne tikai

tad, kad tiek rakstīts burts *c* (*brauc* ‘brauc’), bet arī tad, kad vārds beidzas ar *-ts* (*lāts* ‘lēts’) vai *-ds* (*gods* ‘gads’) (Cybuļs, Leikuma 1992: 10; sal. Laua 1997: 80). Latgaliešu literārā runā ar nebalsīgo [c] vārda beigās mijas balsīgais [ʒ] (*jis klīdz* [kl'ʦ] ‘viņš kliež’), kas ir atšķirīgi no citiem latviešiem. Abās latviešu literārajās valodās nekad nav tikusi akceptēta rakstība ar *-nc* vai *-nts* (*muns* ‘mans’), kaut šāda izruna plaši sastopama kultūrvēsturiskajos Latvijas austrumu apgabalos – Vidzemē un Latgalē. (Gatavojot izdošanai Mazsalacas zemnieka Ādama Purmaļa 19. un 20. gs. mijas dienasgrāmatu, rakstībai ar *-nts* (*ciemints*) uzdūrušies ZA folkloristi (Ādama stāsts 2008: 123, 182–183), šī īpatnība saglabāta arī publikācijā.)

Līdz 20. gs. sākumam Latgales latviešu rakstos visai konsekventi (vai arī pieļaujot tās pašas neprecizitātes kā senākā posma leišu rakstu avotos, jo spiestuves bijušas tās pašas) izmantota poliskā grafiskā sistēma. Kaut veclatgaliešu rakstības periodā tekstu grafiskais noformējums bijis stipri nevienādabīgs, stabils ir pieņēmums līdzskaņu mīkstumū kā īpaši neapzīmēt *i* (*ī*) priekšā: *ar Brolī* (= *ar bruoli*), *Mocieklīm* (= *muoceklim*), *tayfniiba* (= *taisnība*), *nupelnīs* (= *nūpe[nīs]*), *gunī* (= *guni*), bet *waynīeygs* (= *vaineigs*), *tiew* (= *tev*), *Mocieklīm*; čupu burtu lietojums: *pamatuŕzy* (= *pamatuši*) (visi piemēri no ETA 2004: 54), grafēmu *y*, *w*, *l*, *l* [l'], *ž* izmantojums.

Latgales latvieši savu rakstu izkopšanu apzināti sāk tikai 19. gs. beigās līdz ar pirmās inteliģences paaudzes parādīšanos. Pirmā pašu Latgales latviešu iespīstā gramatika – O. Skrindas *Latwišu wolūdas gramatika* (1908) – vienlaicīgi ir pirmais pilnīgākais mēģinājums raksturot latgaliešu skaņu sistēmu, galvenās to pārmaiņas un atšķirības no lejslatviešiem. Svarīgi ir autora centieni formulēt „saskaņas likumu“ resp. rādīt iepriekšējās zilbes izrunas atkarību no nākamās (Skrinda 1908: 12), kā arī atspoguļot skaņu (un zilbju) mīkstu un cietu izrunu (Skrinda 1908: 71–72). Latgaliešu skaņu specifikai un to atveidojumam ar burtiem autori pievērsušies arī turpmāk – rokasgrāmatās, praktiskās un zinātniskās gramatikās (Trasuns 1921: 6–8, 13–14, 22 u. c.; Strods 1922: 5, 9–19 u. c.; 1924: 8–14 u. c.; Zeps 1929: 7–9, 12–13 u. c.; Strods 1933; Bukšs, Placinskis 1973).

Latgaliešu rakstību kopjot pašiem Latgales latviešiem, tās uzlabošanas soļi bijuši vairāki: garo patskaņu apzīmēšana (sākotnēji ar akūtu, gravi, jumtiņu, kopš 20. gs. 20. gadiem – ar guļošu strīpiņu jeb garumzīmi); čupu burtu un *ž* aizvietošana ar burtiem, kas papildināti ar diakritisku zīmi – apgrieztu jumtiņu (*sz* → *š*, *cz* → *č*, *ž* → *ž*); mīksto līdzskaņu apzīmēšanas paplašinājums (*l*, *ŋ*, *ķ*, *ģ* un apzīmējuma meklējumi arī citiem mīkstajiem līdzskaņiem); *ō* un *uo* diferencēšana (*kaladō* : *uoda* : *oda*), kas reāla kļuvusi tikai 20. gs. beigās.

Praktiskiem risinājumiem ļoti palīdz teorētiskas atziņas, kas balstītas pētījumos, datu analizē. Latgalisko izlokšņu fonētikas un fonoloģijas jautājumu noskaidrošanai veltīti vairāki nozīmīgi A. Breidaka pētījumi (Брейдак 1974;

Breidaks 1974; 1996 u. c.), augšzemnieku izlokšņu fonētikai pievērsušies arī citi valodnieki, kam latgaliskās izlokšnes ir dzimtās, kā A. Sarkanis, D. Markus. Kaut atsevišķām latgaliešu rakstu valodas ortoēpijas parādībām dažos mācību līdzekļos uzmanība pievērsta arī mūsdienās (Cybuļš, Leikuma 1992; Cibuļš, Leikuma 2003), jāatzīst, ka latgaliešu rakstu valodas pareizrakstības kopšana ir vēl tikai pašos sākumos.

Nespēja grafiskiem līdzekļiem parādīt vārda skanējumu (papildināta ar gramatikas nezināšanu, „visgudrību“, paviršību) traucē pareizrakstībai, to apliecina neskaitāmi Latgales jauno un ne tik jauno autoru kļūdaiņi vai problemātiski rakstījumi pat kritiķu uzteiktos un citādi daudzīnātos avotos. Tā latgaliešu rakstības konsekventā aizstāvja (20. gs. 20.–30. gadu izpratnē) dzejnieka Andra Vējāna latgaliskās dzejas izlasē „Rāznas krūze“ (1997) pareizrakstībai traucējoša ir vairāku t. s. Stroda ortogrāfijas pilnveides jauninājumu neievērošana (*Pērts*, *pērteņa*₃₄, *Vējputiņis*₁₅, *Vējš nūlauž obeli boltū*₃₂, *ērgļi*₁₉, *nadzērdēsi*₁₇₇, *Nyule*₂₀, *Pārkyuns*₂₄, *yudiņi teiri*₃₃, *Nūkyup vilneiši*₃₅, *klyutu*₄₆), tāpat atsevišķu izlokšņu formu ietveršana latgaliešu literārā rakstībā, ko autors tiecās konsekventi ievērot un teicās to darām (*siļdēs*, *piļdēs*₂₄, *Psalmi*₂₄, *Zidy*₃₂, *Tīm pretim*₂₆). Nereti autora tekstu iespaidojusi latviešu literārās valodas rakstība (*ērgļi*₁₉, *Vējputiņis*₁₅, *yudiņi teiri*₃₃, *debess ar eļņi sasatykās*₃₆, *kuģis*, *dirigentes pyurā*₂₆; *Vējš*₃₂; *Mēs*₂₁). Vairākas atkāpes no pareizrakstības normām saistītas ar līdzskaņu mikstināšanu, tās lasītājam tāpat varētu būt mulsinošas (*Athalsi*₄₁, *vilneiši*₃₅, *Kai indeigs padzērīns*₂₁₇). Uzrunā *Dōrgais dziadzeit!*₂₁₃ līdzskaņa [ʒ] rādīšanai izmantots sen atmests poliskās grafikas paņēmiens. Citus gadījumus var uzskatīt par parastām varietātes korektūras kļūdām, un tādu šai izdevumā diemžēl netrūkst (*Vējš nūlauž obeli boltū*₃₂, *Zaļos pļovōs*₂₈; *vel*₂₀).

Pašu latgaliešu izdošanai sagatavotos krājumos kļūdu skaits ir mazāks, kaut bez rūpīgas korektūras nevajadzētu iztikt arī tad. Daži piemēri no mūsdienu latgaliešu dzejas antoloģijas „Susātivs“ (Šuplinska 2008), ko izdevis Latgales Studentu centrs. Tajā rakstītāji nepostulē vienotas latgaliešu pareizrakstības ievērošanu, un daiļliteratūras stils valodas līdzekļu izvēlē vispār ir pabrīvs. Tomēr ne visas atkāpes no vispārpieņemtā (sk. Noteikumi 2007) šeit skaidrojamas ar dzimto izlokšņu iespaidu, kā tas redzams, teiksim, piemēros *siļdētīs*₃₂, *ruodējēs*₆₉, *Ar avišu ūguom*₈₅, *vadēja*, *darēja*₁₂₀, *darēt*₁₂₆, *kei pyrmis snīgs*₁₈₂, *as*₈, bet sal.: *laičiņes*₇₆, *gulbu kuoss*₂₅, *provincis*₅₅, *Ostonis stundis*₁₆₅, *šķierbom*₁₇₅ (līdzskaņu mikstināšanas problemātika); *dziļi*₁₂₀, *pādējū*₄₄ (latviešu literārās valodas iespaids); *tuļok*₇₂, *siļedejuos*₃₂, *nūjemu*₅₈, *Nasagryb*₁₂₃, *kū tu ar jim grybi darēt*₁₂₆, *acss*₂₂₀ (neuzmanība, pareizrakstības nezināšana). Jo nobriedušāks rakstītājs, jo mazāka ir viņa vēlme „izlokšņoties“, kas, protams, neizslēdz iederīgu gramatisko arhaismu un leksisko dialektismu jeb t. s. apvidvārdu ietveršanu daiļdarbā. Tā to ievērojamākie latgaliešu kultūras darbinieki uztver jau vismaz 100 gadus – kopš par savu pareizrakstību

noteicēji ir paši. Latgaliešu literārās pareizrūnas kopšana visos laikos bijusi vairāk sporādiska.

Kaut jau 20. gs. 20. gadu latgaliešu pareizrakstības kopējiem principā bija skaidrs, ka „vīneigais myusu volūdas pareizraksteības olūts ir fonetika“, tāpēc „myusu raksteiba dybynojama uz fonetikas (izrunas) un zynōtniskim pamatim“ (Strods 1924: 3), līdz pat 20. gs. 90. gadiem Latgales latviešu rakstībā diemžēl nebija izdevies nošķirt *ē* un *ie* (līdz ar to rakstīts *ēr* pat *ier* vietā), *iu* un *yu*, *ō* un *uo*, nekoncekvences bija palikušas arī līdzskaņu mīkstuma apzīmēšanā. Darbu turpināt nebija ļāvis toreizējās sabiedrības konservatīvisms (Strods 1996: 246), ortogrāfijas komisija bijusi spiesta „īt uz kompromisu ar styprūs veiru pīrodumim“ (Zeps 1996: 251).

Grafiskās sistēmas precizējumi mazina kļūdu skaitu runā. Pat vienas grafēmas pamatota maiņa jau ir būtisks uzlabojums, un par tādu būtu uzskatāms burtkopas *uo* lietojums divskaņa [uo] apzīmēšanai mūsdienu latgaliešu pareizrakstībā. Digrafs *uo* aizvien plašāk tiek izmantots 20. gs. 30. gados ieviestās grafēmas *ō* vietā, kas savukārt iederīgi atbrīvojas perifēras fonēmas [ō] rādīšanai (kā, teiksim, izsauksmes vārdā *ō!* vai vārdā *kaladō!* – Ziemassvētku dziesmas refrēns). Sal. *lopa* ‘lapa’ un *luopa* ‘lāpa’, *molu* ‘malu’ un *muolu* ‘mālu’, kur [o] un [uo], atšķirībā no latviešu literārās valodas, nodrošina nepārprotamu lasījumu.

Latgaliešu valodā rakstos diemžēl netiek šķirts platais („mīkstais“) [ā], [ā̄] no šaurā [e], [ē] (nevar, piemēram, parādīt atšķirību personu formu *tu ceļ* [c'āl'] : *jis ceļ* [c'el'], *tu veļ* [v'āl'] : *jis veļ* [v'el'], *tu dzer* [z'ār] : *jis dzer* [z'er] u. tml. izrunā), tāpēc nelatgalietis (un nereti arī dzimts latgalietis) latgaliešu tekstus ne vienmēr spēj lasīt korekti (*e*, *ē* vārdos sastopami bieži). Stāvokli sarežģī vēl tas, ka šo šauro un plato patskaņu lietošana nav vienāda pašās Latgales izloksnēs. Teiksim, ziemeļlatgalietis vārdu *zeme* runā ar pusplatiem patskaņiem [zēme] vai [zeme], austrumlatgalietis – ar platiem [z'am'ā]. Deminutīvpiedēkli *-eņ-* dienvidlatgalieši runā ar platu patskani [lap'an'is'], austrumlatgalieši – ar šauru [lap'en'is'].

Vienotas izrunas normas visgrūtāk noteikt nāktos daudzos un izloksnēs nesakrītīgos [ē] un [ie], tāpat [i] un [y] lietojuma gadījumos. Pirmā jautājuma complicētības dēļ latgaliešu pareizrakstības kopēji no abu pāru skaņu šķiruma ir atteikušies līdz pat 20. gs. 90. gadiem. Atmosdas laika „Latgalīšu ābecē (lementarī)“ (1992) abus ir raudzīts nodalīt. Ne mazāk svarīga par burtkopas *uo* ieviesumu šai izdevumā un turpmāk ir divskaņa *ie* konsekventā lietošana agrākā nivelējošā *ē* vietā (tagad ir *siejejs*, ne vairs *sējējs*; *viezs*, ne *vēzs*; *pierts*, ne *perts*; *velieju*, ne *velēju* u. tml.). (Sal. Cybuļs, Leikuma 1992: 16, 19–20, 23 u. c.)

Problēmātiska ir skaņu [a] un [e] diferencēšana pēc mīkstajiem līdzskaņiem: vai literārā izrunā būtu jāvēršas, piemēram, pret vēsturisko *jā-* un

ē-celmu tuvināšanos (*ziņa* un *sakne*, *pīguļa* un *saule*)? Un kā būtu korektāk rīkoties pēc nemīkstināta līdzskaņa – rakstīt *puča* vai tomēr etimoloģisko *puče*?

Mācot(ies) latgaliešu pareizrunu, uzmanība pievēršama fonēmas /i/ pēc cietajiem līdzskaņiem lietotā varianta [y] izrunai: sal. *lypa* [lypa] ‘lipa’ un *lipa* [l’ipa] ‘lipa’, *myn* [myn] ‘min (uz kājas)’ un *miņ* [m’in] ‘min (mīklas)’ u. tml. (grafika būs maldinājusi Miķeli Bukšu, kas atšķirību starp šiem vārdu pāriem saskata patskaņa, nevis līdzskaņa fonēmā – Bukšs, Placinskis 1973: 83). Izloksnēs sastopamo variantu dēļ problemātiska ir mīkstā vai cietā līdzskaņa izruna fonēmu /i/ vai /i/ (arī /iu/) priekšā (ko atspoguļo rakstījums ar *i* vai attiecīgi ar *y*): *sūli* un *sūly*; *zyli*, *zili* un *zyly*; *mašyna* un *mašine* u. tml. Izlokšņu sistēmas vienkāršošanās dēļ reti kurš korekti loka vairākus tagadnes *i*-celmus, bet vajadzētu šādi: *grybu*, *gribi*, *grib*, *gribim*, *gribit*; *tycu*, *tici*, *tic*, *ticim*, *ticit* u. tml.

Nav vienkārši arī ar latgaliešu rakstu valodas konsonantu sistēmu. Mīkstie līdzskaņi ir ļoti raksturīga latgaliešu valodas fonētikas īpatnība, to atspoguļošanai kalpo gan palatālās pozīcijas nosacījums, gan diakritiskā zīme (komats). Saskaņā ar palatālās pozīcijas nosacījumu burtu *i*, *ī*, *e*, *ē* priekšā tiek runāti mīkstie līdzskaņi (*pliceņš* ‘plikiņš’, bet *plyks* ‘plikš’; *ledēņš* ‘ledutiņš’, bet *lads* ‘ledus’). Citās pozīcijās izmanto diakritisko zīmi, bet tikai burtiem *ļ*, *ņ*, jaunākos laikos – arī *ķ*, *ģ*: *ļaut* ‘ļaut’, *paldis* ‘paldies’, *piļsāta* ‘pilsēta’, *seņ* ‘sen’; *kaķu* ‘kaķu’, *kuģa* ‘kuģa’. Līdz ar to pārējo līdzskaņu mīkstumam nevaram apzīmēt vārda beigās un līdzskaņu savienojumos, tāpat nedaudzos gadījumos pakalējās rindas patskaņu priekšā: *tu sīņ*, *sauc* [c’] : *jis sīn*, *sauc* [c], *vaļdeit*, *raksteit* [s’] : *volda*, *roksta* [s]. Diemžēl nevar arī apzīmēt pat tik svarīgu formu izrunu, kāda ir, piem., infinitīvs (*saukt* [t’] ‘saukt’). Ērtais pieņēmums līdzskaņa mīkstumam kā īpaši papildus neapzīmēt palatālā pozīcijā apmierina ne visus, jo latviešu literārās valodas rakstībā tas notiek citādi. Tomēr, piem., Nom. Pl. un Acc. Sg. formas latgaliešu valodā skan vienādi, tāpat nav vajadzības tās šķirt arī rakstībā (sal. *bruoli* ‘brāļi’ un ‘brāli’, *sunī* ‘suņi’ un ‘suni’). Savukārt mīksto līdzskaņu neapzīmēšana vārda beigās (izņemot skanēnus *l*, *n*) nav ērta arī pašas latgaliešu valodas sistēmas dēļ (*tu suoc* [c’] ‘tu sāc’, *jis suoc* ‘viņš sāc’; *kuoss* ‘kāss, klepus’ un *kuoss* [s’s’] ‘kāsis’ u. tml.). Rakstība neļauj apzīmēt (tāpat arī pareizi izlasīt) mīkstos līdzskaņus pakalējās rindas patskaņu priekšā, kas gan sastopami nedaudzos vārdos: latgaliešu somugrismā *suguls*, *suguleits* [s’ū] ‘kumeļš, kumeliņš’, bērnu valodas vārdos *cucs* [c’ūc’s’] ‘suns’, *cuka* [c’ūka]/*dzuka* [z’ūka] ‘cūka’; bieži lietotos slāviskajos radniecības apzīmējumos risinājums rasts ar *j* pievienošanu: *cjoce* ‘tante’, *dzjadze* ‘tēvocis’, *dzjadzīne* ‘tēvoča sieva’, *cjocjuks* ‘tēva vai mātes māsa’, *dzjadzjuks* ‘tēva vai mātes brālis’ u. tml. Tomēr arī šādus rakstījumus bieži lasa kļūdaini resp. maldinošs sanāk gan *cucs*, gan *cjoce*.

Latgaliešu rakstu valodas normēšanas gaitā ne vienreiz vien raudzīts apzīmēt vēl citus (bez tradicionālajiem *l, ņ*) mīkstos līdzskaņus, īpaši F. Trasuna grāmatās un 20. gs. 20. gados Padomju Krievijā izdotajos iespieddarbos, tomēr īsti konsekventi tas nav noticis nekad. Pa daļai – izvēlēto burtu, papildinātu ar komatu no apakšas, trūkuma dēļ tipogrāfijās. Trasuna gramatikā (Trasuns 1921: 5) mīkstināšana apzīmēta ar akūtu virs burta (*ć, ń, ś, ź*), pirmajā Sibīrijas latgaliešiem adresētajā gramatikā (Eisuļs, Siliniķs 1928: 3) – ar komatu zem (*ç, đ, ȳ, ȳ, ȳ, ȳ, ȳ, ȳ, ȳ, ȳ*); nākamās lappuses parindes piezīmē gan seko brīdinājums, ka pēc *v, p, d* mīkstumā apzīmēšanai tikšot rakstīts *i*, jo vajadzīgo burtu (literu) ar mīkstinājuma zīmēm tipogrāfijā neesot. Vajadzīgie burti (ar komatu no apakšas) mīksto līdzskaņu apzīmēšanai bija atrasti Pleskavā iespiestajai latgaliešu ābecei „Dorbs un rūtaļa myusu bārnim“ (1920), ko „pa Indr. Ritiņa paraugam“ sastādījuši „latgališu skolu darbiniki“ (nav gan īsti zināms, kuri) (Leikuma 2009: 74). Par grafiskiem risinājumiem latgaliešu ābecēs bagātīga informācija atrodama Jura Cibuļa grāmatā „Latgaliešu ābece“ (Cibuļs 2009).

Visvairāk problēmu ortoēpijā rada līdzskaņu mīkstināšana savienojumos, jo šis jautājums līdz šim, šķiet, vispār nav pētīts, līdz ar to ne vien trūkst iespējas apzīmēt iepriekšējā līdzskaņa mīkstumumu, bet arī zināšanu, kuros gadījumos šādam līdzskanī literārā izrunā jābūt mīkstumam (*aizmieršs* ‘aizmirsīs’, *pierts* ‘pirts’, *treis* ‘trīs’), komplicēti tas ir arī salikteņos: *vīngadeigs* ‘viengadīgs’ un *viņdieļš/viņdieļš/viņdieļš* ‘viendēls, vienīgais dēls ģimenē’; sal. Strods 1933: 82: *guņš, guņšgrāks, gunkurs*, bet izlokšnēs arī *guņkurs*. Līdzskaņu mīkstināšanas ziņā mēdz būt atšķirības arī pašās latgaliskajās izlokšnēs, tā vienlīdz reāls ir apstākļa vārds *ilgi* un *iļgi* ‘ilgi’, īpašības vārds *malny, malni, maļni* un dažviet pat – *meļni* ‘melni’ u. tml. Ne visu variantu galīgā atlase jau ir notikusi. Ikvienas rakstu jeb literārās valodas runas un rakstu forma ir cieši savstarpēji saistītas. Izrunas neatspoguļošana rakstībā kavē pareizrūnas attīstību (noslēpj problēmu, kas netiek aprakstīta, nav pēc kā vadīties mācot(ies)).

Skaidrības trūkums par līdzskaņu mīkstināšanu ir būtisks traucēklis gan tiem, kas latgaliešu rakstu valodu vēlas apgūt aktīvam lietojumam (kā, teiksim, tautieši Latvijā un Sibīrijā), gan tiem, kas tās faktus vēlētos izmantot baltu valodu pētījumos. Daudzu izrunas jautājumu neskaidrību, nenoteiktību autori asi izjutuši, gatavojot izdošanai „Latgališu-latvišu-krīvu sarunu vuordineicu“ (Andronovs, Leikuma 2008). Tā ir pirmā šāda tipa vārdnīca, kas radusies, primāri gādājot par Sibīrijas latgaliešu vajadzībām, tāpēc dialogu un situāciju modelējumus par galveno uzskatīta latgaliešu lietotā leksika un frazeoloģija, teikumu konstrukcijas. Kā rokasgrāmatu to, protams, var izmantot arī latviski un krieviski runājošie, šo valodu apguvēji. Lai vārdnīcas latgalisko tekstu (1. aile) sekmīgāk varētu lasīt Sibīrijas tautieši, kas latīņu alfabētu parasti apguvuši minimāli (visbiežāk – kaut kad bērnībā mazliet mācījušies

vācu valodu), tas blakus transkribēts viņiem ierastā kirilicā (2. aile). Lietojot latgaliešu teksta praktisko transkripciju ar krievu valodas grafiskajiem līdzekļiem, sarunvārdnīcā izdevās parādīt visus latgaliešu mīkstos līdzskaņus, tomēr risinājums vairākos gadījumos pagaidām ir hipotētisks, vajadzīgs vēl lielāks analizējamā materiāla kopums, esošā skrupulozs izvērtējums. Autori būtu ļoti pateicīgi par kolēģu lietpratīgām piezīmēm, ieteikumiem, labojumiem, tāpēc atļaujas citēt garāku teksta gabalu no sarunvārdnīcas priekšvārdiem (Andronovs, Leikuma 2008: 5–6):

„Transkripcijas lasījums ir intuitīvi pašsaprotams, nepieciešami tikai daži komentāri par netradicionāliem paņēmieniem latgaliešu skaņu precīzākai atspoguļošanai.

- Patskaņu garums transkripcijā apzīmēts ar garumzīmi: *dīnā* – *dūnā* ‘dienā’.
- Otrais diftongu komponents apzīmēts ar *ū* vai *ŷ* (sal. baltkrievu burtu): *meīta* – *мяўта*, *atej!* – *атяў!* ‘atnāc!’, *draugs* – *драўгс*, *tovs* – *тоўс* ‘tavs’.
- Patskaņu burti izmantoti kā krievu valodā, veidojot pārus: *a*, *э*, *ы*, *о*, *у* – *я*, *е*, *и*, *э*, *ю* (atbilstošie patskaņi kopā ar iepriekšējo *j* vai līdzskaņa mīkstinājumu). Platie priekšējās rindas patskaņi [ä] un [ā], kas aiz *j* vai mīkstiem līdzskaņiem transkripcijā apzīmēti ar *я* un *я̄* (*jai* – *яў* ‘viņai’, *kuojeņa* – *куояня* ‘kājiņa’, *mēle* – *мля* ‘mēle; valoda’), latgaliešu valodā sastopami arī citās pozīcijās, un transkripcijā tie ir apzīmēti ar burtiem *e* un *ē* (sal. ukraiņu burtu, kam gan pašu ukraiņu valodā ir cita skaniskā nozīme): vārda sākumā (*es* – *есь*, *ejte!* – *ейтя!* ‘ejiet!’), pēc patskaņa (*naejte!* – *наейтя* ‘neejiet!’) vai pēc *r*, *š*, *ž*, *č*, *dž*, kas latgaliešu literārajā izrunā gandrīz netiek mīkstināti (*redz* – *редзь*, *pareizi* – *парейзи*, *turēt* – *туреть*, *še!* – *ше!* ‘ņem!’), *puče* – *пуче* ‘puķe’).
- Pozicionālās līdzskaņu pārmaiņas transkripcijā netiek atspoguļotas: *golds* – *голдс* ‘galds; dēlis’, *izsegt* – *изьсягть* ‘uzsegt’, *pušdīnis* – *пушдйнись* ‘pusdienas’ (izņēmuma kārtā rādītas afrikātas, kas veidojas vārda beigās aiz *n* un *ņ*: *muns* – *муңц* ‘mans’, *vilcīņš* – *вильцйньць* ‘vilciens’, *mozeņš* – *мозяньч* ‘maziņš’). Transkripcijā netiek rādīti arī beigu nebalsīgie līdzskaņi, ko latgaliešu valodā, līdzīgi kā krievu valodā (bet atšķirībā no latviešu literārās valodas), izrunā nebalsīgi: *kod* [kot] – *код* ‘kad’, *lauž* [lauš] – *лаўжэ*.
- Sarunvārdnīcas lietotājiem, kuru ikdienas saziņas valoda ir krievu, būtu svarīgi atcerēties, ka latgaliešu valodā mīkstie līdzskaņi [tʲ] un [dʲ] tiek izrunāti bez svelpjošās pieskaņas atšķirībā no atbilstošajām krievu valodas skaņām (sal. latgaliešu valodā [byutʲ] ‘būt’ un krievu valodā [бытʲ] ‘būt’). Krievu valodas runātājiem grūtības rada

atšķirība starp [t'] un [c'], [d'] un [dz'], kas stingri jāievēro latgaliešu valodā, sal.: *tik* un *cik*, *dīna* 'diena' un *dzīsmē* 'dziesma'. Atšķirībā no krievu valodas, latgaliešu rakstu valodā *c* var apzīmēt ne tikai cieta (*cyts* – *цытс* 'cits', *prīca* – *прѣца* 'prieks', *brauc* – *браѹц* '(viņš) brauc'), bet arī mīksto skaņu (*cīts* – *ѹѣтс* 'ciets', *vace* – *ваѹя* 'бабушка', *brauc* – *браѹѹѣ* '(tu) brauc'), savukārt *č* vienmēr ir ciets (*brauču* – *браѹѹѹу* 'braucu (pagātne)', *koč* – *коѹ* 'kaut').“

Šķiet saprotami, ka līdzskaņu asimilatīva mīkstināšana savienojumos ir atkarīga no vairākiem faktoriem: kontaktējošo līdzskaņu artikulācijas vietas, vārda morfoloģiskās uzbūves un vārdformas, vārda cilmes (vai vārds ir mantots vai aizgūts, līdz ar to tā asimilācijas pakāpe var nebūt vienāda), no kādām individuālām, tostarp dialektālām, runātāja īpatnībām.

Ir dabiski, ka asimilācijai mīkstuma ziņā vislabāk pakļaujas vienas artikulācijas vietas līdzskaņi (sal. *sa[z'd']īne*, bet *Le[l'd']īne*, *mo[z'd']ieleņš*, bet *mo[zm']eita*). Kuri tieši un kā tie ietekmē viens otru, kādos savienojumos tas notiek, nepieciešami papildu vērojumi.

Latgaliešu rakstu valoda ir pētījama un kopjama ne tikai rakstu, bet arī runas formā. Tā to lēmuši arī O. Skrindas gramatikas jubilejas konferences dalībnieki 2008. gada 20. septembrī Sanktpēterburgā, vienojoties par tuvākā nākotnē veicamiem darbiem latgalistikā. Latgaliešu rakstu valodas un izlokšņu fonētikas jautājumi ietilpst arī projekta „Latviešu valodas fonētika: teorija vs. prakse“ (vad. Dr. habil. philol. D. Markus) uzmanības lokā.

Avoti un literatūra

- | | |
|---|--|
| Abece 1920 = | <i>Abece. Dorbs un rutala myusu barnim.</i> Pleskova: Gunkurs. |
| Andronovs, Aleksejs,
Lidija Leikuma. 2008. | <i>Latgališu-latvišu-krievu sarunu vuordineica.</i> Ačynskys, Reiga: LVAVA. |
| Ādama stāsts 2008 = | <i>Ādama stāsts. Mazsalaciešu dzīve, tikumi un ieradumi Ā. Purmaļa autobiogrāfijā 19. un 20. gs. mijā.</i> Rīga: Zinātne. |
| Брейдак, Антон. 1974. | Смягчение согласных и некоторые вопросы исторической морфологии говоров Латгалии.
<i>Балто-славянские исследования.</i> Москва: Наука, 220–226. |
| Breidaks, Antons. 1974. | Latgaliešu tautas dziesmu fonētikas jautājumi. <i>LPSR ZA Vēstis</i> , nr. 10, 127–136. |
| Breidaks, Ontōns. 1992. | Latgališu literārā volūda: nūstōdnis un problemys. <i>Olūts.</i> Rokstu krōjums 8. Rēzekne: LKC izdevnīceiba, 217–227. |
| Breidaks, Antons. 1996. | <i>Augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu fonētikas atlants.</i> Daugavpils: Saule. |
| Bukšs, Miķelis,
Juris Placinskis. 1973. | <i>Latgaļu volūdas gramatika un pareizraksteibas vōrdneica.</i> 2. īsp. [München]: P/s Latgaļu izdevnīceiba. |
| Cibuļs, Juris. 2009. | <i>Latgaliešu ābece.</i> Rīga: Zinātne. |

- Cybuļš, Juris, Lideja Leikuma. 1992. *Latgalīšu ābece (lementars)* 2. d. Lielvārde: Lielvārds.
- Cibuļš, Juris, Lidija Leikuma. 2003. *Vasals! Latgaliešu valodas mācība*. Rīga: N.I.M.S.
- Eisuļš, Aleksandrs, Juoņš Silinīks. 1928. *Latgalīšu volūda (Etimologija)*. Novosibirska: Taisneiba.
- ETA 2004 = *Evangēlija toto ānno 1753. Pirmā latgaliešu grāmata*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Laua, Alīse. 1997. *Latviešu literārās valodas fonētika*. [Rīga]: Zvaigzne ABC.
- Leikuma, Lidija. 2009. *Latgalīšu raksteibys normiešona Padūmu Krīvejā. Latgalistikys kongresu materiali, I. Rēzekne: Rēzeknes Augstskola, 73–80.*
- Noteikumi 2008 = *Latgaliešu pareizrakstības noteikumi. Latgalīšu pareizraksteibys nūsacejumi*. Rīga – Rēzekne.
- Skrinda, Ontons. 1908. *Latvišu volūdas gramatika*. Sanktpēterburga.
- VPSV 2007 = *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: VVA, LU LVI.
- Strods, Pīters. 1922. *Latvišu volūdas gramatika latgalīšim*. Rēzekne.
- Strods, Pīters. 1924. *1904.–1924. Myusu roksta breiveibys jubilejā ortografijas projekts*. Rēzekne: Dorbs un Zinība.
- Strods, Pīters. 1933. *Pareizraksteibys vōrdneica*. Rēzekne: Dorbs un Zineiba.
- Strods, Pīters. 1996. *Redakcijas pīzeime. Tāvu zemes kalendars 1996. 57. goda gōjums*. Rēzekne: LKC izdevnīceiba, 243–246.
- Šuplinska, Ilga (sast.). 2008. *Susātivs. Myusdīnu latgalīšu dzejis antologeja*. Rēzekne: Latgolys Studentu centrs.
- Trasuns, Francis. 1921. *Latvišu volūdas gramatika del latgalīšim*. I izd. Reiga: Valters un Rapa.
- Vējāns, Andris. 1997. *Rāznas krūze. Latgaliskō dzeja. 1946–1996*. Rīga: Sprīdītis.
- VVL 1999. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=14740>
- Zeps, Francis. 1929. *Praktiska latgalīšu gramatika pamatškolom*. 1. koncetrš, I d., 3. izd. Rēzekne: Dorbs un Zineiba.
- Zeps, Francis. 1996. *Kaida ir jaunō ortografija? Tāvu zemes kalendars 1996. 57. goda gōjums*. Rēzekne: LKC izdevnīceiba, 246–253.
- Zeps, Valdis. 2003. *Par latviešu un latgaliešu literāro valodu*. Kursīte, Janīna, Anna Stafecka. *Latgale: valoda, literatūra, folklorā*. Rēzekne: LKC izdevniecība.

Aleksejs Andronovš
Sanktpēterburgas Valsts universitātes
Filoloģijas un mākslu fakultāte
Vispārīgās valodniecības katedra
Universitetskaja nab. 11, 199034 Sanktpēterburga, Krievija
baltistica@gmail.com

Lidija Leikuma
Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultāte
Baltu valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, LV-1050 Rīga, Latvija
leikuma@inbox.lv

SUMMARY

Refining the Orthoepic Norm of the Latgalian Literary Language

Aleksey ANDRONOV, Lidija LEIKUMA

The Latgalian literary language is based on a 250 year old written tradition. Up to now it is mainly the written form of the language that has been paid to. Its oral form should become the object of more thorough investigation and normalization.

Gradual improvement of the Latgalian orthography is connected with overcoming the inadequate graphic means originating from the alien tradition of Polish writing. Conscious work on it started in the beginning of the XX century (O. Skrynda, F. Trasuns, P. Strods e. a.) when the necessity to base writing on pronunciation was expressed. The pursuit of a clear correlation between the written and oral forms of the language contributes to the development of both. It has already lead to such achievements as the differentiation of [ã] (ē) and [ie] (ie), [ō] and [uo], the fixing of the distribution of [y] and [i], and the marking of soft consonants in certain positions. Still, the inability to reflect the difference between [e] and [ä] together with lack of means to show soft consonants in all cases (in clusters, word finally, before back vowels) remain the two main shortcomings of the present system of writing. It certainly complicates the regulation of pronunciation, as well as the instruction of reading and writing.

The article discusses some problematic items of developing the standard Latgalian pronunciation we were confronted with while compiling Latgalian-Latvian-Russian phrase-book (Riga – Achinsk, 2008).